

JAJE (383) *sb n*

a jasne; teksty nie oznaczają é.

W *sg i du* jaj- (131); w *pl* jaj- (5), jāj (4), jaj(e)c- (243).

sg N jaje (23). ◇ *G* jaja (26). ◇ *D* jaju (1). ◇ *A* jaje (58). ◇ *I* jaj(e)m (7). ◇ *L* jaju (13). ◇ *pl N* jajca (72). ◇ *G* jajec (60), jāj (4); jajec: jāj *RejFig* (1 : 2), *SienLek* (9 : 2). ◇ *D* jajcām (2); -ām (1), - (a)m (1). ◇ *A* jajca (81), jaja (5); jajca : jaja *RejFig* (10 : 1), *SienLek* (3 : 4). ◇ *I* jajcy (11), jajcami (2) *PaprPan*, *CzechEp*. ◇ *L* jajcach (14), jajcoch (1) *FalZioł*; -ach (7) *Mącz* (6), *SkarŻyw*, -äch (4) *BielKron*, *GórnDworz*, *BudBib*, *CiekPotr*, -(a)ch (3). ◇ *du N (cum nm)* jaj(e) (1) *LeovPrzepSamb* b4v. ◇ *A (cum nm)* jaji (2) *BielKron* 21v, *SienLek* 169v.

Sł stp, *Cn notuje*, *Linde XVI – XVIII w.*

1. *Żeńska komórka rozrodcza; ovum Murm, Mymer¹, Mącz, Calep, Cn (352) :*

a. *Jajo ptaków składające się z białka, żółtka i skorupki; najczęściej jajo kury domowej (340) :* Kur rzekł/ ázażby to zbytek/ Iz pánu czynię pożytek. Y przyrodzenia nie kážę/ Gdy kokofzom iáycá množę. *BierEz* H4, H2v [2 r.]; *Ovum. eyn ehe. Yáye. Murm* 82; *Mymer¹* 25v; I owfzem barzo wiele ludzi kthorzy czynią kholáčzki z iaiecz y z lišcia Nocz y dzień/ á thych kołáčzkow pożywaią dla bolenia żoładkowego *FalZioł* I 99c; Proch ftey żywicze w iaycoch ielć/ wraczania broni *FalZioł* III 30b; Czałe Iaie vpalonę [.] z winem albo z ocztem wypiwfzy/ wfzythkie ciekáčzki zaftanawia. *FalZioł* IV 20b; To iayczam poſpolita iže białek chłodzi/ żołtek zagrzewa. *FalZioł* IV 20c; Iafkołki dwoie do roku iaycza miewaią *FalZioł* IV 24c, I 12a, 152b, II 22v, V 20c, 87 (34); iaycza fą pokarm fubtilny. *GlabGad* H6; ptafzę gdi fie iuż doftawa w iaiu tedy pokarmu fzukaiąc w fkorupę kołacze nofem á tak ią też przebija i pfuie *GlabGad* H7v, H5v [3 r.], H6 [2 r.], H6v [2 r.], H7 [4 r.], H7v [2 r.], L4; Dayże czynfz dayże kokofly Zać Więc mało tey rofkofly? Dáyże fep/ Sery/ gęš iáycá *RejRozpr* D4, Bv; *LibMal* 4544/86, 92v; *LudWieš* B; *SeklKat* Z2v; *HistAl* A6 [4 r.]; *KrowObr* 80v, 97, 97v [2 r.], 98, 98v, 125, 196, Rr4; *RejWiz* 56v; A kto z was oycá proši o chleb: zař mu poda kámień? [..] Albo profiłliby o iáie [*si petierit ovum*]: zali mu poda niedźwiadká. *Leop Luc* 11/12; Krupki iáycy zácieráne. *RejFig* Bb3; Co ze trzech iay fiedm vczynił. *RejFig* Cc8v, Bb3, Bb5v [3 r.], Bb6 [3 r.], Cc8v [3 r.], Dd6; [*Jowisz przemienił się w Łabęcia i przyłudził Ledę*] á gdy poczęła od niego/ řpłodziła dwie iái/ z iednego fie vrodził Káltor y Pollux/ á z drugiego cudna Helená y Klitemneftrá *BielKron* 21v; A gdy naydzyesz ptaká ktoregokolwiek rodzáiu w gniaźdzye ná iáycach álbo na dzyeciach/ pobierzefzli mu dzyeci álbo iáycá/ pušć famego wolno [*Vulg Deut* 22/6–7]. *BielKron* 36v, 260, 271; Przedfię w Piątek dwie iáie: á w Niedzielę grzanká *LeovPrzepSamb* b4v; *Mącz* 28d, 120b, 127c, 137b, 260d (10); Vwarz dwie albo trzy iáiá/ á z białkow co możefz wody wyćińać/ zmiefzay z rožaná wodką z málinową/ á puřczay ná oczy kielo rázow przez dzień. *SienLek* 63v, 62v, 91, 129v, 141, 170v (11); *HistRzym* 25 [5 r.]; *RejPos* 220v; *BudBib Deut* 22/6; Lecž my y mięła/ mleczná/ iáiec/ iáko dobrych/ fwoich czáfow pożywamy *WujJud* 198, 195v, 197; *BudNT Luc* 11/12; *CzechRozm* 223; *PaprPan* R2v; *SkarŻyw* 141; Sumimozgowie [...] fwarzyli fie o to/ iefliby iáycá álbo ptacy pierwey były řtworzone/ poniewaž y iáie bez ptaká y ptak bez iáiá rodzić sie nie może/ po długich řwarach y queřtiach nie mogąc fie o iáycá y o ptaki zgodzić/ potwierdzili/ řwiát y wfzelkie řtworzenia/ być bez początku/ y wieczno trwály. *StryjKron* 1; *CzechEp* 80, 81, 178, 362; *KochFr* 36; Káčzki máią

bydź w folwárcech/ ktore dáią íáiec wielkie mnoŝtwo: y dobre teŝ do kuchniey. *GostGosp* 110, 16, 40, 70, 72, 106, 108, 167; *Hypenemium* – Iaica ktore lie niezalęgaia. *Calep* 494b, 743b; áni mięŝo/ áni íáycá pokaláią/ ále zgwałcenie rofkazánia koŝcielnego ktore ieft od Bogá. *WujNT* 64, *Luc* 11/12, s. 744; Domy íáko íáłkolki z błotá łobie lepią/ A pierzem y łkorupinámí z íáiec łklepią. *KmitaSpit* A3, A2v, B4v; *SkarKaz* 454b; *PaxLiz* D2v; *KlonWor* 47.

W porównaniach (12): Wezmi Iarzęczego wołku/ thak wiele íáko małe kokofŝe íáie *FalZioł* V 74v; *GliczKsiąŝ* L6; *BibRadz* I 416b *marg*; Przyŝfli pierwey do wyłpu Solo/ gdzie widzieli Perły ták wielkie íáko íáycá Gołębie *BielKron* 446; *Mącz* 271d; *SienLek* 61; *RejPos* 247; *RejZwierc* 157; *CzechEp* 178; Támem obaczył íŝ cí *Proteŝtantium* (íáko íię zowią) Theologowie/ íáko gęŝi íáycá dwoie wŝyŝtkie wyfiedzieli/ álbo íáko ryby íię wykrzyły: íuŝ im wátku nie doŝtawa. *ReszPrz* 67; *Ovatus* – Po dobni íáiu. *Calep* 743b; Ale w mocy máło co mocnieyŝy nád íáie *CzahTr* Hv.

W połączeniu z przymiotnikiem od nazwy ptaka [przydawka + jaje (6), jaje + przydawka (1)] (7): Gęŝie teŝ íáycza rychło obrzydńá á z vft dłuŝo łmierdzą *FalZioł* IV 20a, 20c; *BielKron* 446; *Pavonicca* ova, Páwie yáycá. *Mącz* 285b; A gdy pijańftwo inemu obrzydźić chceŝ: day mu po trzy dni Sowie íáycá w pićiu. *SienLek* 57v, 46v; *CzechRozm* 262.

Przysłowia: Mali Cerui oua pęŝsima: złęgo kruká/ gorŝe íáycá. *ReszPrz* 61.

dzis nye tylko kury mądre/ ale teŝ y fáme yáycá *GliczKsiąŝ* P4v; *Delpbinum* natare doces, *Proverbium*, *Proftak* doktora vczy/ yáye chce być mędrŝze niŝ yęgo máć kokofŝ. *Mącz* 81a; *CzechEp* 197.

ŝebyłmy rzęczy [...] (íáko mowią) od íáíá niepoczynáli [*ne rem ... ab ovo (ut aiunt) ordiamur*] *ModrzBaz* 106.

dawna ieft przypowieŝ, łzkoda chłópu ŝwieŝęgo íáia. *GlabGad* H6.

A wŝdy przedfię íáko íáie łtluc/ ták tho tanie v niego/ thárgńáć íie na bliŝniego łwego *RejPos* 247. gdy chłóp fiedzi ná łkrzyni íáko pawicá ná íáiu/ albo gęŝ kŝyziaká *RejZwierc* 157.

Zwroty: »kokofŝy (a. gęŝi) (na)ŝadzić, ŝadzone na jajcach (a. na jajca)« [*szyk zmienny*] (4:1): *Bielŝyw* 48; *Ova gallinis subíicere*, Pod náłiadki yáyec náłypáć/ náłádźić na yáycách *Mącz* 163a, 312a; gdy gęŝi náłádziłŝ Ná íáycá, zaráz okńą, kurczętá pypcieią *CiekPotr* 42, 41.

»jajec pod kokofŝ (a. nasiadki) (na)ŝadzić, nasypáć; jajca (pod nasiadki) podłóŝyć« [*szyk zmienny*] (2:1;2): *FalZioł* IV 19b; *Mącz* 93a, 163a, 312a; Káczęk kędy niemáłŝ/ ták ich nábywáć: íáiec doŝtáć/ albo nákupić/ pod kokofŝ náłádźić/ tedy íie to wylęŝe *GostGosp* 112.

»rodzić (a. wyláć) ŝię z jaja« [*szyk zmienny*] (2): Káčęta íáko łkoro íie z íáia wylęgą wnet přętko biegią *FalZioł* IV 18a, IV 27b.

»(na)ŝiedzieć, naŝiedzenie na jajcach« [*szyk zmienny*] (5:1): *Ova fovere*, Ná yáycách náłiedzieć/ Kurczęta łáć. *Mącz* 135b; *Pullatio*, Lęŝenie/ Náłiedzenie ná yáyách/ ták kokofŝy yáko y ynŝzich ptaków. *Mącz* 330a, 70b, 378c; *GórnDworz* Q6; *BudBib Deut* 22/6.

»rzygáć jako jajcy przepieklými, rzyganie jajec przepieklých« (1:1): z pokarmo[w] nie łtrawnych pari wielęie pochodzą, íedne [w] głowę drugie w gardło, á tak íie rzyga íáko (<..) íáyci przepieklými. *GlabGad* F6, K8v.

»wyląc jajca« = *excludere ova, ova incubari* *Mącz* [szyk zmienny] (5): Kokofz kiedy swogich iaiecz niewylęże/ thedy niemoczy swoie miewa *FalZioł* IV 19b; Iako ptak niekatory wylągł iaie na łonie Filipowym *HistAl* A5v, A6; *Mącz* 56c, 70c.

»(z)nieść ((z)nosić), niesione jajca; niesienie jajec« = *eribi* a. *parere* a, *ponere ova, gignere ova* *Mącz* [szyk zmienny] (21:1;1): *BierEz* H2v, I4 [2 r.]; KOkofz albo Kwoczka żona Kogutowa: która mu Iaycza niefie przez wżytok rok *FalZioł* IV 19a, IV 21a [2 r.], 27a, 48b [2 r.]; *BielŻyw* 48; *SeklKat* K4v; *RejWiz* 49; *RejFig* Dd6 [2 r.]; W tych słowiech dawa znąc iż niewiáfty opuśczały dżiathki fwe iáko ftruflowie gdy iáycá znioźszy odchodzą ich ná puśczy *BibRadz* I 416b *marg*; *BielKron* 271; *Ovatio*, Czás niefienia yáyec. *Mącz* 271d, 145d, 248b, 278b, 309d, 338a; *GostGosp* 108.

Wyrażenia: »białek jaja, z, od jaja; w jajcu« = *albumen* *Mącz* (5:3:2;1): Też na to pomaga białek nowych Iaiecz z wodą babczaną *FalZioł* IV 20b; potym wezmi trzy białki z iaiecz kokofznych *FalZioł* V 101v, II 20d, III 33b [2 r.], V 29, 89, 108v [2 r.] (10); *Mącz* 6c.

»czcze, jałowe jaje« = *ovum subventaneum* *Mącz*; *urinum Calep* (2:1): Hypanemium, sive Hyphenemium ovum. Latine subventaneum. Czczce yáye z którego fie nic wylądż nie może. *Mącz* 160d, 483d; *Calep* 1142b.

»jaje kokosze« = *ovum gallinaceum* *Mącz* [szyk 29:11] (40): Wezmi foku z ziele wołowego ięzyka/ foli białey/ oboygá rowno czo fie może włożyć w poł fkorupý iaia kokofzowego/ białkow trzy od iaiecz kokofznych *FalZioł* II 20d, I 79b, 109d, II 15c, III 35b, IV 19d (23); *Mącz* 142b; Albo vwarz trzy iáíá kokofze twárho *SienLek* 68; Dwie iáj kokofze vpiecz *SienLek* 169v, 6v, 7, 9, 65v [2 r.], 68v (15); *Corus* miał w łobie 30. miar, z ktorých káżdá bráá w fię, ile fię we 144. skorup iáieć kokofzy ch połpolitych wýpác może. *WujNT* 260 *marg*.

»kraśne albo wielkonocne jaje, [wielkie albo krasne jaje]« (1): [*Olgerd*] w Cerkwi Dimitrá Wielkiego Xiędza Moskiewskiego przywitał/ y oddał mu kraśne álbo Wielkonocne iáie *StryjKron* 421; [y wypráwił [*Dymitr kniaz moskiewski*] do *Olgerdá* Wielkiego Xiędzá Litewkiego pošły buczne z odpowiedzią woienną/ [...] pošłał mu száblę y ogień/ obiecuiąc go w Wilnie przywitać z tymi vpominkámi wielkim albo kraśnym iáiem ná przyśzłego roku 1332. wielik dzień álbo Wielką noc zmartwychwstania Chryśtuśa Pána *StryjKron* 420 (*Linde*).]

»jaje miękke« = *ovum sorbile* *Mącz* [szyk 6:6] (12): proch Trłyczy/ fthrochą prochu cinamonowego w miękke^m iaiu wzięty albo w iakiey polewce leguchno purguie flegmę s człowieka. *FalZioł* I 31b, III 33c, 38b, V 94v; Iaycza miękke to iest w rozmaczki tak fá zdrowe człowieku zwłázcza subtilney płci *GlabGad* H5v, G4v, H6; *Mącz* 402d; gdy ktho omienieie/ dobrze mieć Mirrę pod ięzykiem/ álbo tártą zmiękkim iáiem ieść *SienLek* 82v, 85v, 92v, 105v.

»jaje pieczone« [szyk 6:1] (7): Iaycza thwardo pieczone iest karmia gruba á lipka. *FalZioł* IV 20b; wzięwży miękko pieczone iáie/ wýp w nie šíarki miááko vtártey/ á wespółek ziedz *SienLek* 83v, 7, 37v, 38v, 82v, Vvv4.

»(jako) jaje ptasze, ptakow« [szyk 7:4] (9:2): *FalZioł* IV 20a; *GlabGad* H6, H6v, H7 [3 r.]; Iáycá ptakow wodnych wżyftkich niedobre. *SienLek* 7, 8v; Iefli to prawdá/ á ná což ono iáko ptałzka ábo kokofzy náśiedzenie y ogrzewánie ducha ś. iáko ptałzych iáieć? *CzechEp* 178; *KmitaSpit* C3v; *KlonFlis* C.

»smażone jajca« (1): Frixia, ova, Smázone yáycá álbo yáyca ná máfle. *Mącz* 137b.

»jaje świeże, co naświeższe« [szyk 5:1] (5:1): Iaycza fwieże czyłthą fą karmią *FalZioł* IV 20b; Albo vpiecz iaie fwieże miękko á z ielc ie/ z fzafranem *FalZioł* V 67v, II 19b, 20b, V 67v; *SienLek* 69v.

»jajca twarde« (1): Bowiem takowemu [mocnemu] przyrodzeniu zdrowże fą iaycza twarde niżli miękkie. *GlabGad* H6.

»jajca warzone« (1): tákież kármie tłufte/ iáyca twárdo wárzone albo pieczone [*wiele siarki w sobie mają*] *SienLek* Vvv4.

»żółtek z jaja, jaja, w jaju« = *luteum, ovluteum Mącz; vitellus Calep* (4:2:3): Też żółtek z Iaia zmiełzać z fołą/ á w tym rozmoczyć także oman *FalZioł* V 71v; vczyń oleiek z pieczonych żółtkow kokofzyc iaiecz *FalZioł* V 92v, V 67v, 92v, 108, 117v; *Mącz* 200d, 271d; *Calep* 1130a.

W przren (2) : Tego czału Darius krol Perłki do Alexandra po dań połał [...] ktoremuż tho Alexander odpowiedział rzekąc, Vmarłać iuż kokofz która Dariufowi nioła iaycza. *BielŻyw* 149; *HistAl* B3v.

a. *W przysłowiowych jednostkach frazeologicznych na oznaczenie małej wartości czego* (25) :

Fraza: »[co] za jaje [z elipsą orzeczenia „jest”]« = *nic nie warte [szyk zmienny]* (7): *KochTr* 16; Tu zachodny wiátr powiewa/ Tu fłowik przyjemnie śpiéwa. Ale to wśzytko zá iaie/ Kiedy Hánni niedoŃtaie. *KochFr* 26; *PudłFr* 47; Wiemy że vmrzeć/ przedfię nam zá iaie Smierć/ poki wątku Ńtaie Prządce fkaŃey nie zbytey *RybGęŃli* Dv, C3; *CzahTr* [D2]; Niechże lichy proŃcinká/ fwą prawdę vdaie/ A bogáty fwe fałŃze/ wnet prawdá zá iaie. *GosłCast* 70.

Zwroty: »[co] mieć za jaje« = *nie cenić czego* (2): Nie mam ŃczęŃcia przecz winić/ że mi nie nie daie: Bo lámey Cnoćie fłuŃe/ ŃczęŃcie mam zá iaie. *PudłFr* 29.

»stać, nie stać za jaje« = *nie mieć żadnej wartości* (11:6): *RejKup* dd6v; Aż wyęc pánic z grołzem kłufze/ Nákarimi fwe miłe duŃze/ Ine Ńpráwy obyczáye/ WŃzytki nie Ńtoią zá iaie *BielKom* G3, F6v; Owdzymu žal powagi/ owdzye niedoŃtaie/ Ano czeŃć w niedoŃtátku Ńtoi Więc zá iaie. *RejWiz* 92v, 27v, 101, 123, 165; Bowiem poŃag/ vrodá/ zacnoŃć/ obyczáie/ Záwždy to wŃzytko Ńtoi/ bez cnoty/ zá iaie. *RejZwierc* 45v, 61; Tá k męŃnie káŃdemu ten záwŃŃe odpor dáie/ By ty był y Sámfonem Ńtoifz mu zá iaie. *PapřPan* Bb4, S; Do pánién. PAttrząc ná was/ rymow mi doŃtaie: Bez was/ Ńtałby Poéta zá iaie. *PudłFr* 58; Lecz wolnoŃć/ przez którey Ńwiat nie Ńtoi zá iaie/ WolnoŃć lepŃŃa nád złoto: tá dobrá myŃl dáie *PudłFr* 72, 59; *CzahTr* B, D.

b. *Jajo gadów* (2) :

Zwrot: »rodzić Ńię z jaja« (1): W tey rzece Nilus/ rodzą Ńie Kokodrilli iádowići Ńmocy z iaiá/ ktore będzie ták wielkie iáko gęŃie. *BielKron* 270.

Wyrazenie: »jajca żółwiowe« (1): Weźmi iaiéc żółwiowych/ kminu tártego/ oleiu roŃánego/ máki bobowey/ tho weŃpołek ŃtłukŃzy z miodem z czyłtym/ zmiełzawŃzy zágrzey *SienLek* 86v.

c. *Jajo owadów* (3) :

Wyrazenie: »mrowe, mrowcze jajca« [szyk 2:1] (2:1): [*weźmi*] iaiecz mrowczich ŃwieŃzych oŃm łotow/ to wŃzitko w Ńklenice wlož á zakrij dobrze *FalZioł* II 15c; Albo vtłucz mrowych iaiéc/ ze bżowym kwiáthem/ á wy- cíŃnáwŃzy fok w wŃzy wley/ Ńtárą to głuchotę leczy. *SienLek* 72, 72.

d. *Jajo ryb, ikra* (7) : thy ryby pływaią parami/ na koždy czas iaycza rodzą *FalZioł* IV 38c, IV 34a; Bowiem ryby wypuśczią iaycza łwe na rzeczy miękkie iaka ieft woda *GlabGad* H6v.

Wyrażenie: »jajca rybie« [szyk 1:1] (2): Czemu iaycza ptałze więtsze łą niżli ribie iaycza ktore ikry zową. *GlabGad* H6, Iv.

Szeregi: »jajca albo (to jest) ikra« (2): ta riba [*sepia*] która ieft łamiecz: ma pod gardłem ieden członek: w ktorim ma nalienie męskie, á łamicza ma wnątrz dwa członki w ktorich ma pełno iaiecz, albo Ikier. *FalZioł* IV 38d; *GlabGad* Iv.

»(nie) nasienie (męskie) a (ani) jajca« (2): [*węgorze*] nie moią [!] nalienia ani iaiecz z kąd by był płod wypuśczon *FalZioł* IV 29d, IV 38d.

2. *Męski gruczoł płciowy u ludzi i samców zwierząt; testis Mącz, Calep; testieulus Mącz* (29) : y też rozmocziwży chuftę przykładay na ty rzeczy czo im rzekaią iaycza. *FalZioł* I 19a; Plałtr barzo dobri: gdy komu łono opuchnię A zwłazcza mołzną z iayczy. *FalZioł* V 111, I 16d, IV 14b, 18d; *RejFig* Bb8v, Cc7, Cc2v, Ddv; Testes castorum, Yáycá bobrowć/ łtroye bobrowe zową. *Mącz* 40c; Dáią mu też iáyca y korzeń kiernozi/ wfułzywży/ łtárte ná proch/ z mlekiem łwinim pić *SienLek* 59; Iáyca gdy koniowi opuchną. *SienLek* 174, 8, 9, 59, 108, 112v (11); Iełli nie miał mieć żony/ moglić go zołtáwić Przy włu/ ále iáiec lepiéy było zbáwić. *KochFr* 118, 58, 59, 82; *PaprPan* Z2v, Bb4v; *Calep* 1059b.

W charakterystycznych połączeniach: jajca bobrowe, bydlęce, kiernozie, kogucie (kurze) (2), lisie, niedźwiedzie, zajęcze (2).

Wyrażenie: »jaje męskie« (1): Testiculus, diminutivum, Iądrko w mołzenkách/ yáye męskie. *Mącz* 452a.

3. *bot. W nazwach roślin* (2) :

Zestawienia: »księżę jajca« = prawdopodobnie *Orchidearum sp. tuberosa obovatis* (Rost); roślina z rodziny storczykowatych mająca okrągłe bulwki (1): *Melium*, *Alio nomine Satyrion rubens* appellatur – Kłięze iaica. Rączki. item dlonkriłtowa. *Calep* 649b.

»papie jajca« (1): *Conila, sive conile, Olus est cicutae simillimum, quod á Dioscoride Myrrhis* appellatur – Pápie iáyca, czyrwona lebiotka. *Calep* 242a.

Synonimy: **1.** *d. ikra*; **2.** *jądro, stroj*; **3.** »księżę jajca«: »lisie jajka«, *kozielki*; »papie jajca«: »czyrwona lebiotka«.